

VICTOR COJOCARU, *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini. Vol. III. Ars, res sacrae & mythologica, mit Beiträgen von Lavinia Grumeza, Lucian Munteanu, Annamária-Izabella Pázsint, Dan Ruscu, Ligia Ruscu, Editura Mega, Cluj-Napoca 2019, 648 p.*

În 2019 a apărut în prestigioasa editură Mega din Cluj-Napoca al treilea volum din seria *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini* (prescurtat BCOSPE) având ca domenii de referință *Ars, res sacrae & mythologica*. Volumul, având ca autor pe Victor Cojocaru și drept contributori pe Lavinia Grumeza, Lucian Munteanu, Annamária-Izabella Pázsint, Dan Ruscu și Ligia Ruscu, a apărut ca al IX-lea volum din seria *Pontica et Mediterranea*.

Actualul volum continuă seria bibliografică apărută sub semnătura aceluiași autor – V. Cojocaru – și care a însemnat *Epigraphica, numismatica, onomastica & prosopographica* (BCOSPE I, Cluj-Napoca 2014; 560 p.) și *Archaeologica* (BCOSPE II, Cluj-Napoca 2018, 1028 p). Astfel, volumele oferă informații bibliografice de care, cu rare excepții (și acestea în domenii privilegiate), arheologia și istoria veche românească a dus mult timp lipsă. Ele devin un instrument de lucru indispensabil pentru orice cercetător. Dincolo de cantitatea de informații conținute, ele dau măsura nivelului de cunoaștere pentru fiecare dintre domeniile abordate; completează (împlinesc) bibliografia occidentală mai bine cunoscută; oferă o perspectivă dinamică de analiză și repere de raportare metodologice și interpretative.

Volumul are ca primă parte cinci capitole introductive la catalogul bibliografic. Fiecare din cele cinci contribuții poate fi considerată o introducere tematică distinctă la catalog.

Ars, res sacrae & mythologica im nördlichen Schwarzmeerraum. Ein Beitrag zur Forschungsgeschichte, material semnat de V. Cojocaru și L. Ruscu face o trecere în revistă, tematică și cronologică, a cercetărilor, de la pictura decorativă antică din Rusia meridională¹ la cultul lui Achile din insula Leuke și cel al zeiței Parthenos la Chersones; de la bibliographia sovietică referitoare la *ars & res sacrae* – la *Iranica* (sau despre arta, religia și mitologia sciților și sarmaților).

Aceleași teme sunt urmărite și în bibliografia perioadei care a urmat schimbărilor politice din fosta Uniune Sovietică și țările din estul Europei. Inutil să mai spunem că, aici și mai departe, numele selectate și lucrările de referință au trimeri la numerele din catalogul bibliografic.

În *Iranica: a Survey of some main topics on ars, res sacrae & mythologica*, L. Grumeza abordează principalele teme referitoare la arta, ritualurile funerare și mitologia populațiilor iranice (în special sciți) din secolele VII-III a. Chr. Sunt menționate izvoare literare, teme mitologice, descoperiri arheologice și interpretarea lor. Între ele kurganele se detașează prin complexitatea abordărilor – fie că ne

¹ Subcapitolul prescurtat ADŽJUR/PDARM – de la *Antičnaja dekorativnaja živopis'na juže Rosii* (titlul lucrării mai puțin cunoscute în istoriografia română și occidentală a lui M. I. Rostovtzeff apărute la St. Petersburg în 1913/1914) și la reeditarea ei de A. Barbet, *La peinture décorative antique en Russie méridionale*, Paris, 2004.

referim la peisaje funerare, amenajări, inventare, atribuire. Iar analiza poate avansa într-atât încât în cazul lor o expresie de tipul „rituals which became architecture” folosită de Parzinger în 2017 și reținută și de L. G., nu șochează, ci aduce pe același plan două elemente care se susțin reciproc și au fost analizate mult timp separat. Alte probleme abordate sunt legate de sintagmele aplicate (stil animalier/zoomorf, stil greco-scitic, tradiții greco-barbare etc.), relația artă orientală – artă scitică – artă greacă; motive decorative, tipuri de stil sau relația producători (*manufacturers*) – consumatori (*consumers*).

Contribuția semnată de A.-I. Pázsint se intitulează *Cult associations on the northern shore of the Black Sea*. După cum și-a propus, autoarea oferă o perspectivă asupra temei enunțate având ca obiect asociațiile de cult (de care indirect, se leagă și cele profesionale) din zona nord-pontică² și mai ales, din cea a Regatului Bosporan între secolele III a. Chr. – III p. Chr. Sunt urmărite trei aspecte: date statistice datorate documentelor epigrafice și iconografice și interpretarea lor, specificul local și membrii asociațiilor. Acestea sunt văzute ca un fenomen început în perioada clasică, atingând punctul culminant în perioada romană și dispărând la sfârșitul sec. III p. Chr. Fenomenul este analizat sub mai multe aspecte: raportul dintre inițiativa și autoritățile publice; structura internă, terminologia de identificare, importanța și reprezentativitatea asociațiilor în funcție de distribuția geografică și a numărului de membri.

Sursele epigrafice sunt văzute în nota comună: puține la număr și majoritatea cu caracter funerar. În reprezentările iconografice pot fi recunoscute motive grecești, ne-grecești și combinate. Asociațiile nord-pontice se disting de alte asociații (pontice și ne-pontice) prin titulatură, divinitățile cărora le sunt consacrate, raporturile cu autoritățile publice (ale regatului), calitatea de membri (statutul juridic și social, mobilitatea socială a unor membri) și organizarea internă. Demonstrația și concluzia autoarei: „sub perspectivă religioasă asociația de cult este un fenomen grecesc, urban, care a fost integrat în această zonă geografică, fiind o manifestare religioasă, socială și culturală adoptată deopotrivă de localnici și greci”³.

În *Ars, res sacrae & mythologica on the coins of the Bosporan Kingdom. A general survey* L. Munteanu propune analiza a trei motive iconografice considerate reprezentative pentru evoluția iconografiei numismatice în perioade diferite: cap de leu, cap de satir și Afrodita Ourania. Pentru fiecare motiv se analizează originea, semnificația (aplicată cultelor religioase), evoluția tipului iconografic, interpretările legendelor, eventualele implicații ale personajelor istorice (Satyros I sau Leukon) sau amprenta perioadelor istorice în nivelul execuției iconografice. Este evidențiată predominarea cultului Afroditei Ourania în pantheonul bosporan de epocă romană și ipostaze ale reprezentării ei iconografice pe monede. Reluăm în citat concluzia autorului: „Cele trei motive iconografice selectate constituie o categorie distinctă între monedele emise în zona nord-pontică și pot fi considerate

² Vezi accepția dată zonei nord-pontice de M. Muratov: „North Pontic region as part of the Greek and later, Roman cultural oikoumene”. M. Muratov 2017 (cat. 2845): 190 citat la p. 59, n. 82.

³ A. I. Pázsint, p. 65: „from a religious perspective, the cult association is a Greek, urban, phenomenon which was integrated also in this part of the ancient world, being a religious, social and cultural manifestation adopted by both locals and Greeks”.

reprezentative pentru emisiunile monetare din Regatul Bosporan de-a lungul existenței sale. Ele reflectă aspectele particulare ale religiei, mitologiei, artei și istoriei acestui teritoriu locuit de greci și barbari, de origini diferite, în care s-au amestecat elemente de tradiții culturale diferite”⁴.

În *Christianity in the northern Black Sea region in Late Antiquity. The imperial perspective* D. Ruscu își propune să discute prezența creștinismului și să observe în ce măsură Imperiul și Biserica au colaborat ca să-și asigure pozițiile în acest areal. Misiunea bisericii poate fi urmărită în cetățile grecești din peninsula Crimeea și în rândul populațiilor barbare așezate în zonă.

Constatarea autorului: atestarea creștinilor din punct de vedere arheologic și epigrafic în sec. III p. Chr. este rezultatul unor inițiative private și necoordonate. Începuturile comunității creștine ca rezultat al inițiativei imperiale se plasează abia la sfârșitul sec. IV p. Chr. Între domniile lui Constantin și Iustinian bisericile nord-pontice au fost integrate gradual în structurile ecleziastice ale Imperiului, chiar dacă prezența lor este atestată doar episodic. Misiunile creștine printre barbari au reprezentat un mijloc eficient de asigurare a alianțelor și loialităților. Este o diferență, însă, între misiunea de preot creștin a lui Ioannes Chrysostomos, fără suport oficial politic din partea Imperiului, și misiunile creștine din timpul lui Iustinian, susținute oficial cu scopul de a stabili lealități politice în zona Mării Negre.

A II-a parte a lucrării – *Bibliografie tematică. Catalog* - extinsă pe 474 de pagini, conține 5806 numere. Sunt catalogate lucrări apărute între ultimele decenii ale secolului al XVIII și anul 2019 (inclusiv). Capitolul este precedat de o listă de abrevieri, necesară, fie că acestea se referă la reviste, cărți de autor, volume colective, acte ale colocviilor internaționale, cataloage, apărute în zona nord-pontică sau pe teritoriul fostei Uniuni Sovietice, dar și la Berlin, Zürich, Londra, Stockholm, Varna etc. Am fi preferat ca unele abrevieri, prezente în volumele anterioare, să fie reluate și aici, mai ales pentru acele reviste sau volume mai puțin cunoscute și circulat în bibliotecile noastre (AAU, DPK, ChKAAM, APSZP, NAMSP etc.).

Ordonarea geografică a siturilor (zonelor) este cea stabilită în primele volume (BCOSPE I și II), respectiv Insula lui Achile (Ἀχιλλέως Νῆσος) (I), Tyras și Nikonion cu țărmul Pontului Euxin⁵ de la Dunăre până la Portul Histrienilor (II), Borysthenes, Olbia cu teritoriul (III), Karkinitis și Chersonesos cu țărmurile de vest și de sud ale Peninsulei Crimeea (IV), Neapolis scitic (V), Regatul Bosporan (VI), urmate de două capitole de *Generalia* (VII) și *Iranica* (VIII).

Pentru fiecare zonă bibliografia este structurată în trei capitole principale (regăsite și în titlul volumului): *Ars* (A), *Res sacrae* (B), *Mythologica* (C).

⁴ L. Munteanu, p. 85: „The three selected iconographic motifs are distinctive in the entire Black Sea’s northern shore numismatics and they can be considered representative for the coinage of the Bosporan Kingdom throughout its existence. They reflect particular aspects of the religion, mythology, art and history of this territory inhabited by Greeks and Barbarians, of various origins, in which elements from different cultural traditions mingled”.

⁵ În varianta latină a titlurilor, forma corectă este: *cum ora Ponti Euxini* și *cum Tauridis occidentali et meridiana oris*.

Capitolul *Ars* include mai multe subcapitole: *Arhitectură civilă și arhitectură sacră* (A.1.), *Arhitectură militară* (A.2.)⁶, *Sculptură, reliefuri și reprezentări de artă minoră* (A.3.), *Pictură și mozaic* (A.4.), *Ars varia* (A.5.).

Titlurile din limbile rusă sau ucraineană sunt date în grafie latină și au în paranteză traducerea în limba germană. În interiorul fiecărui capitol sau (sub)capitol trimiterele sunt dispuse în ordinea alfabetică a numelor autorilor.

Bibliografia este corelată cu cea care a făcut obiectul primelor două volume, astfel că întâlnim trimiteri și la numere din acestea. Cum era și firesc, majoritatea trimiterilor din catalogul bibliografic se referă la autori ruși sau din spațiul ex-sovietic, nume cunoscute în lumea științifică, cu preocupări mai vechi în domeniu (M. I. Rostovtzeff, I. I. Tolstoj, B. V. Farmakovskij, V. F. Gajdukevič). Sau alții, de dată (mai) recentă, de asemenea recunoscuți pentru preocupări constante și contribuții valoroase în domeniul arheologiei și științelor istorice (V. D. Blavatskij, Ju. G. Vinogradov, S. D. Kryžickij, N. A. Lejpunskaja și mulți alții). Sunt doar câteva exemple. O mai largă menționare a lor aici ar fi incompletă și inoportună: nici numărul și nici valoarea contribuțiilor nu pot fi supuse unor simple enumerări. Tuturor autorilor le recunoaștem valoarea, le prețuim consecvența și le apreciem meritul de a face cunoscute rezultatele activității lor științifice.

Catalogul face trimiteri și la lucrările de referință din literatura istorică occidentală: *The Art and Architecture of Ancient Greece* (J. Boardman *et alii*, Londra 1967 / München 1992; prescurtat AAAG); *The Cambridge History of Painting in the Classical World* (ed. J. J. Pollitt, New York 2014, prescurtat CHPCW) sau *The Grove Encyclopedia of Classical Art and Architecture* (ed. G. Campbell, Oxford-New York 2007; prescurtat GrovEnc)⁷. Între autorii străini catalogați îi întâlnim pe Belin de Ballu, D. Braund, H. Heinen, P. Dupont, M. Oller Guzmán, P. Guldager Bilde, R. Posamentir ș.a.

Sunt menționate și lucrări incluse în volumele unor conferințe sau colocvii internaționale – *Greeks and Natives in the Cimmerian Bosphorus 7th-1st Centuries B.C.* (prescurtat GNCB) – Proceedings of the International Conference October 2000, Taman, Russia (ed. S. L. Solovyov), Oxford, 2007 sau *Zur graeco-skytischen Kunst*. Archäologisches Kolloquium Münster, 1997 (prescurtat GSK), ed. K. Stähler.

Cele mai multe trimiteri din catalog privesc Regatul Bosporan (nr. 1543-3403 sau p. 257-407); urmează Boristhenes & Olbia (nr. 142-850, respectiv p. 144-198) și peninsula Crimeea, Kerkinitis & Chersonesos (nr. 851-1497, respectiv p. 199-251).

Volumul mai conține un *appendix* (nr. 5648-5806), bibliografia adăugată urmând ordinea din capitolele de catalog.

Indices sunt structurate pe izvoare literare (1), inscripții (2), nume și termeni antici (3), autori și recenzenti (4). Trimiterele sunt distincte pentru fiecare divinitate însoțită de epicleze. Sunt incluși și termeni în grafie greacă (în general nume de instituții și magistraturi și unele dintre numele de divinități).

⁶ Pentru Insula lui Achile catalogul începe cu *Sculptură, reliefuri și reprezentări de artă minoră* (A.3.).

⁷ Titlurile și numele citate aici și mai departe au valoare de *exempla*; selecția lor nu are o conotație axiologică. Numărul trimiterilor este oricum mai mare decât ne-am permis noi să cităm.

Lucrarea impresionează prin informații și metodă; presupune o uriașă muncă de investigare, făcută în deplină cunoaștere și stăpânire a temei (și a limbilor în care au fost redactate articolele).

Domnul V. Cojocaru, care s-a remarcat și ca autor și în calitate de coordonator al unor valoroase lucrări științifice riguroase prin informații și argumentare, ne oferă prin volumele BCOSPE un prețios instrument de lucru, exemplificator pentru eventuale viitoare bibliografii regionale sau tematice.

Îi mulțumim și îl felicităm.

Livia BUZOIANU*

* Livia BUZOIANU: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: liviabuzoianu@yahoo.com.